ROLAND DOBOSZ, WALDEMAR ŻYŁA

*Dział Przyrody
Muzeum Górnośląskie w Bytomiu
Plac Jana III Sobieskiego 2, 41-902 Bytom
E-mail: dobosz@muzeum.bytom.pl
w.zyla@muzeum.bytom.pl*

ZBIORY DZIAŁU PRZYRODY MUZEUM GÓRNOŚLĄSKIEGO – PRZESZŁOŚĆ, TERAŹNIEJSZOŚĆ, PRZYSZŁOŚĆ*

HISTORIA

Początki współczesnego Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (MGB) sięgają 1910 r., kiedy to grupa bytomskich społeczników i miłośników historii utworzyła Towarzystwo Muzealno-Historyczne (Beuthener Geschichts- und Museumsverein). Początki działalności muzealnej to tworzenie kolekcji z darów prywatnych i przekazanych przez ówczesny Urząd Miejski w Bytomiu. Pierwsze wystawy powstałe na bazie tych zbiorów prezentowano w dwóch pomieszczeniach szkolnych byłej Oberrealschule przy Klosterstraße (obecnie Plac Sikorskiego). W związku z utworzeniem w Katowicach w 1929 r. Muzeum Śląskiego, mającego w założeniu prezentować górnośląskie dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze na tle ogólnopolskim, strona niemiecka podjęła decyzję o powstaniu na niemieckim Górnym Śląsku analogicznej placówki. Ze względu na koszty, zamiast tworzyć ją od zera, postanowiono przekształcić muzeum miejskie w Bytomiu. Placówkę ulokowano w poszerzonym w stosunku do pierwotnych założeń nowym gmachu Miejskiej Kasy Oszczędności przy Moltkeplatz (obecnie Plac Jana III Sobieskiego), gdzie umieszczono ponadto bibliotekę miejską. W latach 1929-1930, aby pomieścić rosnącą liczbę zbiorów, wzniesiono nowy budynek, w którym Muzeum Górnośląskie w Bytomiu ma siedzibę do dziś. Oficjalne otwarcie miało miejsce 24 października 1932 r. Wtedy muzeum nosiło nazwę „Górnośląskie Muzeum

Krajowe” (Oberschlesisches Landesmuseum) (GONZÁLEZ i współaut. 2013).

W 1939 r. Muzeum Śląskie w Katowicach zostało zburzone, a zbiory przewieziono do Bytomia i włączono jako zbiory wydzielone „Dienststelle Kattowitz” do muzeum bytomskiego. W okresie wojennym składowano je nie tylko w budynkach muzeum, lecz także w różnych zastępczych magazynach, co w wielu wypadkach przyczyniło się pośrednio do ich zniszczenia lub zagubienia. Praktycznie od początku wojny łączone zbiory były przemieszczane, a od 1942 r. przeprowadzono systematyczną ich ewakuację, wywożąc je do różnych instytucji w okolicach Lublińca, Prudnika, Koźła i Tarnowskich Gór. Muzeum zostało zamknięte dla zwiedzających 1 września 1944 r. (NADOLSKI 2011).

Po zdobyciu Bytomia przez Armię Czerwoną w styczniu 1945 r., miasto, aż do 20 marca tegoż roku, kiedy formalnie przekazano je administracji cywilnej, znajdowało się pod okupacją sowiecką. Gmach muzeum był zamknięty i niedostępny, formalnie „pilnowany” przez żołnierzy sowieckich, którzy faktycznie go plądrowali, niszcząc m. in. zbiory przyrodnicze i książki.

Po ustaniu działań wojennych w regionie, siedziba doszczętnie zniszczonego przez Niemców Muzeum Śląskiego została przeniesiona do Bytomia. Tu też trafili ocalali z pożogi wojennej muzealnicy i współpracownicy katowickiego muzeum, do których należał m.in. Marian Bielewicz, kustosz i późniejszy kierownik Działu Przyrody. Formalne upań-

Słowa kluczowe: dziedzictwo, przyrodnicze, kolekcje muzealne, historia, naukowe serie wydawnicze, nowe metody, digitalizacja, bank DNA

*Artykuł powstał dzięki wsparciu finansowemu z projektu POPC.02.03.01-00-0081/19 „Integracja i mobilizacja danych o różnorodności biologicznej Eukaryota w zasobach polskich instytucji naukowych” (IMBIO).

stworzenie Muzeum Śląskiego w Bytomiu nastąpiło 9 grudnia 1949 r. zarządzeniem Ministra Kultury i Sztuki. Akt przejęcia muzeum przez ministerstwo podpisano w Bytomiu 15 grudnia 1949 r. Muzealnicy przyjęli ten fakt początkowo z dużą dozą optymizmu, licząc na to, że upaństwowienie przyniesie upragnioną stabilizację finansową i organizacyjną. Jednak stało się inaczej. Pierwszą decyzją było pozbawienie muzeum jego nazwy, co zostało przyjęte z bardzo dużym niezadowolaniem. Nastąpiło to poprzez zarządzenie ministra Kultury i Sztuki z dnia 9 czerwca 1950 r. Nazwę muzeum zmieniono na „Muzeum Górnośląskie w Bytomiu”. Formalnie rozporządzenie to przestało obowiązywać z dniem 15 lutego 1962 r. (uchwalenie Ustawy o ochronie dóbr kultury), jednak sprawa przywrócenia starej nazwy, „Muzeum Śląskie w Bytomiu”, była już niemożliwa (DROŃ 2011).

Po 1945 r., w ramach scalania górnośląskich kolekcji przyrodniczych, z innych placówek muzealnych województwa katowickiego (m. in. z Gliwic, Cieszyna, Chorzowa, Pszczyny i Zabrza) przewieziono pozostałe po pożodze wojennej eksponaty przyrodnicze.

Obecnie, biorąc pod uwagę również nowe typy kolekcji, podczas swej ponad 110-letniej historii Muzeum Górnośląskie w Bytomiu zgromadziło zbiory liczące ponad milion eksponatów przyrodniczych. Informacje o kolekcjach czy też ich części są sukcesywnie udostępniane głównie w postaci publikacji naukowych (CEMPULIK 1987, LIU i DOBOSZ 2019), w tym również w formie dokładnych wykazów i analiz zbiorów przyrodniczych Muzeum Górnośląskiego (BIELEWICZ 1962, 1973, 1978; SENDEK 1977; DUTKA 1984; DOBOSZ 2011). O wartości zgromadzonych w tej placówce kolekcji świadczy również długa, licząca około 600 pozycji, lista publikacji powstałych na ich podstawie (Dobosz w przygot.).

KOLEKCJE PRZYRODNICZE

Już przed wojną, w nowo otwartym wtedy Muzeum, utworzono Dział Historii Naturalnej dzięki pozyskaniu dużej kolekcji okazów zwierząt od majora Johanna Nepomuka Waltera Eberharda Dreschera (1872-1938), właściciela ziemskiego z Ligoty Otmuchowskiej, który sam aktywnie je gromadził, działając głównie na terenie Górnego Śląska. Tworzone przez wiele lat kolekcje, w większości z obszarów leżących obecnie na terenie zajmowanym przez zaporowe Jezioro Otmuchowskie, stanowią unikatową kolekcję o charakterze dokumentacyjnym. Początkowo były one magazynowane w pomieszczeniach dworu w Otmuchowie, a w 1929 r.

przetransportowano je do Bytomia. Muzeum zakupiło zbiory przyrodnicze od właściciela po bardzo przystępnej cenie, w zamian za co ich twórca otrzymał stanowisko kustosa w Dziale Przyrody. W konsekwencji olbrzymi zbiór stał się na przełomie lat 20. i 30. podstawą wystaw stałych. Do dziś w zbiorach Działu Przyrody kolekcje Dreschera stanowią jedne z największych kolekcji autorskich. Zachowało się m.in. 500 okazów dermoplastów ptaków, 200 gniazd i ponad 3500 jaj ptasich. Poza dużą wartością naukowo-dokumentacyjną, zbiór ten posiada olbrzymią wartość edukacyjną. Do dziś w niezmienionej formie zachowało się wiele poglądowych gablot przygotowanych i wykonanych osobiście przez E. Dreschera (Ryc. 1). Część kolekcji entomologicznych trafiła do zbiorów niemieckiego muzeum w konsekwencji kontaktów i współpracy z istniejącym w Bytomiu od 1902 r. Entomologischer Verein Oberschlesien (HADAS 1999) oraz w następstwie zakończenia działań wojennych i emigracji wielu entomologów niemieckiego

Ryc. 1. Gabloty poglądowe ze zbiorów Eberharda Dreschera z zachowanym układem i opisem własnoręcznie sporządzonym przez autora (fot. T. Szemalikowski).

Ryc. 2. Przykładowe okazy typowe owadów siatkoskrzydłych oraz elementy zdigitalizowanej bazy danych ze zbioru systematycznego owadów siatkoskrzydłych (Neuropterida) (fot. A. Larysz).

pochodzenia, m. in. Hansa Nowotnego czy Franza Kirscha. Obaj przed II wojną światową zebrali niezwykle cenną dokumentację entomologiczną, zwłaszcza dla Górnego Śląska. Szczególna wartość zbiorów Kirscha i Nowotnego wiązała się również z ich szerokimi zainteresowaniami, w konsekwencji których powstawały kolekcje owadów rzadko zbieranych przez entomologów i nielicznie reprezentowanych w muzeach, jak błonkówki (Hymenoptera), muchówki (Diptera), sieciarki (Neuroptera) i ważki (Odonata). Do takich kolekcji należy również pozyskany przez Mariana Bielewicza, liczący ponad 3500 okazów, zbiór złotolitek (Chrysididae). Różnorodność i wielkość poszczególnych kolekcji została przedstawiona w wykazie opublikowanym przez Henryka DUTKE (1984), jednego z kierowników Działu Przyrody. Potwierdzeniem znaczącej pozycji zbiorów bytomskich wśród muzeów polskich są opracowania powstałe pod redakcją prof. Józefa RAZOWSKIEGO (1983, 1984).

Od tamtego czasu rozwijane są zbiory owadów, które są nieczęsto reprezentowane w kolekcjach naukowych i muzealnych. Obecnie górnośląskie zbiory błonkówek (Hymenoptera) liczą około 130 000 okazów i należą, obok krakowskich i warszawskich, do największych w Polsce. Niewątpliwie do naj-

cenniejszych należy kolekcja owadów siatkoskrzydłych (Neuropterida), której początek dały w latach 20. i 30. ubiegłego wieku zbiory Nowotnego, Dreschera i Tolla. Obecnie jest to największy zbiór systematyczny tej grupy owadów w kraju, liczący ponad 50 000 okazów, z licznymi typami opisowymi (Ryc. 2).

Niewątpliwie do równie ważnych i znaczących nabytków należał zakup kilkutyśięcnej kolekcji ważek od Maksymiliana i Wiktora Żaków oraz części kolekcji Leona Sawkiewicza. Materiały te były zbiorem dowodowym do publikacji dotyczącej ważek Śląska (SAWKIEWICZ i ŻAK 1966), znanej i cytowanej wielokrotnie nie tylko przez odonatologów polskich. Pod koniec lat 80. zbiór ważek liczył już ponad 5000 okazów, a obecnie ponad 6500.

Należy również podkreślić olbrzymie znaczenie zbiorów entomologicznych przedwojennego muzeum katowickiego, które w stosunkowo krótkim czasie zgromadziło klika cennych kolekcji. Na szczególną uwagę zasługuje zakupiony w 1928 r. zbiór chrząszczy Wojciecha Mączyńskiego. Zakup ten, jak i nabycie innych kolekcji w początkowej fazie tworzenia zbiorów śląskich, był możliwy dzięki wysokim subwencjom rządowym przekazywanym również z powodów politycznych i

Ryc. 3. Okazy chrząszczy ze zbioru Wojciecha Maczyńskiego (fot. A. Larysz).

ambicjonalnych. Konkurencja pomiędzy dwoma nadgranicznymi muzeami z Bytomia i Katowic z całą pewnością pozytywnie wpłynęła na rozwój muzealnictwa górnośląskiego. Kolekcja Maczyńskiego jest jedną z najcenniejszych i najstarszych kolekcji chrząszczy z ziem Polskich. Wśród ponad 20 000 eksponatów znajduje się wiele cennych okazów dowodowych gatunków, które obecnie w Polsce należą do niezwykle rzadko spotykanych. Główny trzon kolekcji to chrząszcze z Warszawy i jej okolic zbierane własnoręcznie przez autora (Ryc. 3). Poza nimi, w kolekcji znajdują się m. in. okazy z Syberii zbierane przez zesłańców, na przykład Dybowskiego i Godlewskiego (Ryc. 4a, b). Jeszcze przed wojną zbiór ten, w poszczególnych grupach systematycznych, był podstawą rewizji faunistycznych (SMRECZYŃSKI 1932, STOBIECKI 1939). Podobnie było również w latach powojennych, gdy zbiór ten znalazł się w Muzeum Śląskim (od 1950 r. Górnośląskim) w Bytomiu. Pomimo upływu wielu lat kolekcja

a

b

Ryc. 4. Przykładowe okazy chrząszczy syberyjskich zebrane przez Dybowskiego i Godlewskiego, ze zbioru Wojciecha Maczyńskiego: a – stonka (Chrysomelidae); b – przedstawiciel kózkowatych (Cerambycidae) z dodatkowymi metrykami muzealnymi związanymi z digitalizacją i cyfryzacją prowadzoną w ramach projektu IMBIO (fot. W. Szoltyś).

ta dalej wzbudza uzasadnione zainteresowanie specjalistów, o czym świadczą mogą przykładowe rewizje wybranych grup systematycznych, opublikowane przez wielu badaczy (SZUJECKI 1968, BOROWIEC 1992, KRÓLIK 2008, IWAN i SZYMROSZCZYK 2011).

Niewątpliwie bardzo ważnym elementem zbiorów Działu Przyrody MGB są kolekcje ornitologiczne. Składają się na nie m.in. kolekcje Bielewicza, Broczkowskiego, Dreschera, Giedrojcia, Kaczmarczyka i Maryniarczyka. Niezwykle cenny, z powodów historycznych i metodyki preparacji, jest zbiór Otto Natorpa (Ryc. 5). Ten ornitolog amator zasłynął w świecie jako jeden z najlepszych preparatorów ptaków. Jego „balgi” (spreparowane i ukształtowane na modelu z węgla

Ryc. 5. Balgi ptaków ze zbioru Otto Natorpa (fot. T. Szemalikowski).

ny drzewnej skórki ptaków) wyróżniały się wręcz nieosiągalną dla innych specjalistów dokładnością wykonania, świadcząca o wybitnym talencie i umiejętnościach jakie posiadał. Będąc z wykształcenia chirurgiem, mógł z powodzeniem wykorzystywać swe umiejętności zawodowe i znajomość anatomii przy realizacji pasji ornitologiczno-kolekcyjnerskiej. W latach 1894-1944 powstała, licząca około 3000 okazów, bezcenna kolekcja, która po wielu lat doczekała się opisu i wnikliwej analizy (SCHULZE-HAGEN 1997). Kolekcja ta, w następstwie wielu niesprzyjających okoliczności, w przeważającej części uległa zniszczeniu lub zaginęła, a jej pozostałości odnalazły się w kilku instytucjach. Liczący 173 okazy fragment zbioru znajduje się obecnie w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu.

Od drugiej połowy lat 80. XX w. kolekcja ornitologiczna zaczęła być systematycznie rozbudowywana. Było to związane z zatrudnieniem nowego preparatora Andrzeja Imiołczyka, który wprowadził nowoczesne metody preparacji zwierząt kręgowych. Zaadaptowanie w 1989 r. nowych i obszerniejszych pomieszczeń na pracownię preparacji w filii Muzeum przy ulicy Korfantego umożliwiło znaczne zintensyfikowanie pozyskiwania nowych materiałów do Działu Przyrody. Dotyczyło to głównie kolekcji ptaków, ssaków i czaszek, a w mniejszym zakresie również ryb, płazów i gadów. W ostatnich dziesięcioleciach, ze względu na zmiany przepisów ochrony przyrody i inne uwarunkowania prawne, zmieniały się sposoby i formy gromadzenia okazów przyrodniczych. W 2004 r. rozpoczęto tworzenie nowego zbioru – kolekcji skrzydeł ptaków (Ryc. 6). Rozłożone i zakonserwowane skrzydła ptaków są od kilkunastu lat standardowym sposobem gromadzenia materiałów ornitologicznych w

Ryc. 6. Przykłady spreparowanych skrzydeł ptasich ze zbioru naukowego Działu Przyrody (fot. T. Szemalikowski).

muzeach przyrodniczych na całym świecie. Kolekcje takie noszą tradycyjną nazwę „zielnik”. Obecnie zbiór skrzydeł ptaków w Dziale Przyrody liczy kilkaset sztuk.

Z początkiem lat 90. rozpoczął się nowy etap w rozwoju kolekcji przyrodniczych Muzeum Górnośląskiego. Dotychczasowe kolekcje, głównie krajowe, w coraz większym stopniu zaczęły być wzbogacane o zbiory pochodzące z zagranicy. Było to spowodowane coraz częstszymi wyjazdami współpracujących z Działem Przyrody entomologów górnośląskich, jak również kontaktami z entomologami europejskimi. W ten sposób w zbiorach Działu Przyrody znalazły się niewielkie, lecz bardzo interesujące i cenne kolekcje entomologiczne i ornitologiczne z Borneo, Madagaskaru, Tanzanii czy Sumatry. Nabytki te istotnie wpłynęły na postrzeganie Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu już nie tylko jako placówki dokumentacyjnej o znaczeniu regionalnym czy ogólnopolskim, ale również jako placówki naukowej, dokumentującej dziedzictwo przyrodnicze w skali globalnej, gdzie deponowane są najcenniejsze okazy, w tym okazy i serie typowe. Z tego okresu pochodzą m.in. typy gatunków z kolekcji tropikalnych: *Macroscytus bipunctatus* Lis, 1994, *Macroscytus simulans* Lis, 1999, *Macroscytus tamatavei* Lis, 1999 (Heteroptera: Cydnidae); *Cryptarcha jenisi* Jelinek & Lasoń, 2007 (Coleoptera: Nitidulidae), *Taxicera crockerensis* Paśnik, 1999 (Coleoptera: Staphylinidae), *Macrocoma doboszi* Borowiec, 2005 (Coleoptera: Chrysomelidae) (Ryc. 7). Równocześnie z opracowywaniem najcenniejszych zbiorów, kontynuowane było pozyskiwanie kolekcji entomologicznych z rejonów o wyjątkowej wartości przyrodniczej w skali globalnej (ang. biodiversity hot spots).

Szczególnie intensywny okres rozwoju zbiorów entomologicznych rozpoczął się z początkiem XXI w., kiedy wspólnie z entomo-

Ryc. 7. Holotypy *Taxicera crockerensis* Paśnik, 1999 (Coleoptera: Staphylinidae) i *Macrocoma doboszi* Borowiec, 2005 (Coleoptera: Chrysomelidae) (fot. A. Larysz).

logami zrzeszonymi w Śląskim Towarzystwie Entomologicznym rozpoczęto planowe badania w rejonie Basenu Morza Śródziemnego. Podczas kilkunastu wypraw zorganizowanych w latach 2000-2006 zebrano i zdeponowano w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu ponad 60 000 okazów entomofauny. Materiały te są do dziś opracowywane, a wyniki publikowane. Tylko w początkowym okresie prac taksonomicznych w latach 2002-2008 w krajowych i zagranicznych czasopismach naukowych ukazało się 16 publikacji, a ich liczba stale rośnie.

Te planowo i konsekwentnie prowadzone badania rozszerzane były w kolejnych latach na inne tereny należące do miejsc szczególnie cennych przyrodniczo, jak Kirgistan, Nowa Kaledonia, Namibia, Daleki Wschód Rosji czy Gruzja, we współpracy z krajowymi i zagranicznymi podmiotami naukowymi.

Ryc. 8. Wernisaż i fragment wystawy „Na tropie nieznanych zwierząt” podsumowującej badania naukowe w Turcji i Kirgizji (fot. T. Szemalikowski).

Badania zaowocowały również nowymi opracowaniami, w tym opisami nowych dla nauki taksonów.

Cykl egzotycznych ekspedycji z lat 2000-2016 stał się również podstawą prezentowanych, w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu i w innych placówkach kulturalnych w Polsce, kilku wystaw przyrodniczych: „Wyprawa po złote runo. Amanus 2000-2001”, „Indonezja. Przyroda i ludzie”, „Na tropie nieznanych zwierząt” (Ryc. 8) i „Kierunek Namibia” (Ryc. 9). To szczególnie i ważna część misji muzeum, związana z popularyzacją i udostępnianiem społeczeństwu regionu i kraju informacji o zbiorach i działalności muzealnej. Należy podkreślić, że jako placówka podległa Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego, gromadząc zbiory dokumentacyjne Muzeum dba o ich upowszechnianie nie tylko w zakresie naukowym, ale również w wymiarze społecznym poprzez wystawy muzealne. W aspekcie działań misyjnych, w ostatnich dziesięcioleciach, Muzeum Górnośląskie jest wiodącą placówką w Polsce.

Rozbudowa kolekcji przyrodniczych nie opiera się jedynie na badaniach własnych pracowników czy współpracowników Dzia-

Ryc. 9. Wernisaż wystawy „Kierunek Namibia” (fot. W. Szoltys).

łu Przyrody, ale eksponaty pozyskiwane są również w drodze zakupu. Jednym z najcenniejszych nabytków pozyskanych w ten sposób jest licząca ponad 30221000 okazów kolekcja żądłówek (Hymenoptera: Aculeata) z Zachodniej Palearktyki wraz z bogatą biblioteką dotyczącą tej grupy owadów, zgromadzona przez Jane van der Smissen (Niemcy) (Ryc. 10). Jest to jeden z niewielu przypadków w dziejach polskiego muzealnictwa przyrodniczego powiększającego zbiory poprzez zakupy poza granicami Polski. Z reguły to polskie kolekcje trafiają za granicę (PAWŁOWSKI 1998).

Rozwój ilościowy i jakościowy kolekcji muzealnych skutkował zakrojonymi na szeroką skalę planami remontowymi i reorganizacyjnymi magazynów Działu Przyrody. Ze względu na specyfikę i dużą liczbę zbiorów zmiany wprowadzane są systematycznie. Jest to jednak proces długotrwały. Realizacja prac rozpoczęła się około 2000 r. i trwa do dziś. Podstawą ich przygotowania stały się procedury bezpieczeństwa, wypracowane dla zbiorów przyrodniczych w USA i adaptowane przez kraje Unii Europejskiej. Pociągnęło to za sobą konieczność wykonania wielu korekt i zmian w dotychczasowym wyglądzie i funkcjonowaniu magazynów przy-

Ryc. 10. Fragment zakupionej kolekcji żądłówek (Hymenoptera: Aculeata) Jane van der Smissen (fot. T. Szemalikowski).

rodniczych Muzeum Górnośląskiego. Dzięki dotacjom oraz projektom modernizacyjnym i remontowym sukcesywnie przebudowywane są kolejne pomieszczenia (Ryc. 11, 12, 13).

Wzrost znaczenia i rangi zbiorów Muzeum Górnośląskiego wiąże się również z koniecznością usprawnienia metod udostępniania poszczególnych kolekcji specjalistom w celu ich opracowywania naukowego. Jednym z priorytetowych kierunków działalności Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu jest cyfryzacja i digitalizacja kolekcji, w tym również przyrodniczych. Uruchomione w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego wieloletnie projekty digitalizacyjne pozwoliły nam na pozyskanie w drodze konkursów środków na wyposażenie pracowni digitalizacyjnej i mobilnych stanowisk digitalizacyjnych w Dziale Przyrody (Ryc. 14, 15). Podczas realizacji jednego z etapów projektów digitalizacyjnych (środki na ich realizację uzyskano w ramach projektów konkurso-

Ryc. 11. Szafy ze zbiorami systematycznymi ptaków (Aves) w magazynie kręgowców (fot. T. Szemalikowski).

Ryc. 13. Komora termiczna znajdująca się, zgodnie z wymogami procedur ochrony zbiorów, w magazynie przejściowym Działu Przyrody (fot. T. Szemalikowski).

Ryc. 12. Fragment magazynu entomologicznego (fot. T. Szemalikowski).

Ryc. 14. Pracownia digitalizacji Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (fot. W. Szoltys).

wych finansowanych przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego) rozpoczęliśmy, kontynuowaną w ramach IMBIO, digitalizację zbiorów przyrodniczych (Ryc. 16).

KSIEGOZBIÓR I WYDAWNICTWA PRZYRODNICZE

Podejmując temat zbiorów Działu Przyrody nie sposób nie wspomnieć o księgozbiorze przyrodniczym, powstałym na bazie scalonych po wojnie księgozbiorów muzeów z Bytomia i Katowic. Dzięki konsekwentnej

Ryc. 15. Wyposażenie mobilnych stanowisk digitalizacji w Dziale Przyrody i Pracowni Konserwacji (fot. W. Szołtys).

Ryc. 16. Zdigitalizowana w ramach trwającego projektu IMBIO czaszka szakala czaprakowego (*Canis mesomelas* Schreber, 1775) z Zimbabwe, z kolekcji osteologicznej Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (fot. K. Skorb).

Ryc. 17. Pierwsza strona jednego z najstarszych opracowań dotyczących zwierząt z terenu Śląska ze zbiorów biblioteki Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (Schwenckfeld Casp. Teriotropheum Silesiae. Lign. 1603) (fot. T. Szemalikowski).

a

b

Ryc. 18. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Przyroda: a – okładka pierwszego tomu z 1962 r.; b – ostatni wydrukowany tom w nowej szacie graficznej.

a

b

a

b

Ryc. 19. Annals of the Upper Silesian Museum in Bytom, Entomology: a – okładka pierwszego tomu z 1990 r.; b – ostatni wydrukowany tom w nowej szacie graficznej.

polityce wydawniczej i współpracy z wieloma instytucjami naukowymi w Polsce i na świecie, zbiór ten jest stale i systematycznie wzbogacany. Zgromadzony księgozbiór należy do niezwykle wartościowych, wiele wydawnictw i tytułów to egzemplarze unikatowe. Do niewątpliwie najcenniejszych starodruków należy pierwsze wydanie (z 1603 r.) jednej z najstarszych pozycji poświęconych przyrodzie Śląska Teriotropheum Silesiae (Ryc. 17).

Napływ nowych tytułów czasopism czy książek był ograniczony ze względu na brak własnych wydawnictw i zależny od mniej lub bardziej regularnych zakupów i darowizn. Sytuacja znacznie polepszyła się z

Ryc. 20. Monographs of the Upper Silesian Museum: a – okładka pierwszego tomu z 1994 r.; b – ostatni wydrukowany tom w nowej szacie graficznej.

chwilą uruchomienia, w 1962 r., pierwszej serii wydawniczej: Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Przyroda, która pozwoliła na pozyskiwanie tytułów w drodze wymiany międzybibliotecznej. (Ryc. 18a, b). Od 1990 r. uruchomiono drugą serię wydawniczą Annals of the Upper Silesian Museum in Bytom, Entomology (Ryc. 19a, b) i w 1994 r. trzecią Monographs of the Upper Silesian Museum. (Ryc. 20a, b). W 2016 r. Muzeum zostało współwydawcą Acta Entomologica Silesiana (Ryc. 21a), tytułu wydawanego wcześniej przez Śląskie Towarzystwo Entomologiczne oraz czasopisma Ptaki Śląska (tytuł przejęty z Wrocławia przez Gór-

a

b

Ryc. 21. Tytuły współwydawane przez Muzeum Górnośląskie w Bytomiu: a – okładka tomu *Acta Entomologica Silesiana*; b – okładka tomu *Ptaki Śląska*.

nośląskie Koło Ornitologiczne) (Ryc. 21b). Obecnie, dzięki wymianie pozyskujemy około 150 tytułów czasopism z całego świata.

NOWE ROZWIĄZANIA

Rozwój współczesnych nauk biologicznych wpłynął również na formę gromadzenia części artefaktów przyrodniczych. Odpowiedzią Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu na te przemiany było powołanie w 2016 r. do życia „Banku DNA” zwierząt zagrożonych wyginięciem czy szczególnie narażonych na negatywny wpływ działalności człowieka.

Przygotowania do jego utworzenia trwały ponad rok. Sposoby i procedury pobierania tkanek zostały przygotowane we współpracy z pracownikami naukowymi Uniwersytetu Jagiellońskiego i były konsultowane ze specjalistycznymi pracowniami genetycznymi w Niemczech. Było to wydarzenie bezprecedensowe nie tylko w dziejach muzealnictwa polskiego (MAX 2017). Materiały, przede wszystkim kostne, pozyskiwane są, głównie z natury, dzięki współpracy z pracownią preparacji zwierząt kręgowych, działającą przy Muzeum Górnośląskim. Priorytetowym zadaniem „Banku DNA” jest zabezpieczanie próbek materiałów genetycznych kręgowców. W tej chwili możemy się pochwalić posiadaniem próbek kostnych gatunków zwierząt egzotycznych z Afryki, Azji, Ameryki Północnej i Południowej.

Opracowane procedury pobierania prób umożliwią zabezpieczenie materiału, jak również korzystanie z niego w przyszłości. Jednym z pierwszych, spektakularnych sukcesów w zakresie wykorzystania kolekcji muzealnych do badań genetycznych są zakończone sukcesem badania próbek pobranych z dermoplastu (preparatu) „Planty” – samicy żubra znajdującej się w kolekcji MGB (WECEK i współaut. 2016a, b).

Muzeum Górnośląskie na przestrzeni ostatnich lat jest partnerem w największych i najistotniejszych dla nauki i muzealnictwa przyrodniczego w Polsce programach i projektach. Już w 2004 r. została powołana do życia, na mocy decyzji uczestników-założycieli, Krajowa Sieć Informacji o Bioróżnorodności (KSIB). Wśród 27 jej uczestników znalazło się również Muzeum Górnośląskie, jedyna placówka z pionu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Kilka lat później, w 2008 r., z inicjatywy dr hab. Dariusza Iwana, pracownika MiZ PAN w Warszawie, powstał projekt pod nazwą „Krajowy Bank Muzealnych Zasobów Zoologicznych”, do którego zaproszono kilka wiodących instytucji gromadzących zbiory przyrodnicze w Polsce: Muzeum i Instytut Zoologii PAN w Warszawie, Instytut Ewolucji i Systematyki Zwierząt PAN w Krakowie, Muzeum Przyrodnicze Uniwersytetu Wrocławskiego, Zbiory Przyrodnicze Wydziału Biologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Muzeum Inkluzji w Bursztynie, Katedrę Zoologii Bezkręgowców Uniwersytetu Gdańskiego, Wydział Nauk Biologicznych Uniwersytetu Zielonogórskiego oraz Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, które ze względu na odmienną przynależność resortową zostało partnerem projektu.

W ramach obecnie realizowanego projektu: Integracja i mobilizacja danych o różnorodności biologicznej Eukaryota w zasobach

polskich instytucji naukowych (IMBIO), cyfryzacji i digitalizacji poddanych jest ponad 380 000 obiektów.

Streszczenie

Początki współczesnego Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu sięgają 1910 r. Fundament zbiorów przyrodniczych obecnego Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu tworzyły głównie kolekcje Oberschlesisches Landesmuseum Beuthen oraz zbiorów zburzonego w 1939 r. Muzeum Śląskiego w Katowicach, przewiezionych do Bytomia i włączonych jako zbiory wydzielone. Po ustaniu działań wojennych również siedziba Muzeum Śląskiego została przeniesiona do Bytomia. Tu też trafili ocalali z pożogi wojennej muzealnicy i współpracownicy katowickiego muzeum. Spośród wielu, na szczególną uwagę zasługują historyczne kolekcje Eberharda Dreschera, Hansa Nowotnego, Franza Kirscha i Sergiusza Tolla oraz zbiór chrząszczy Wojciecha Mączyńskiego. Z początkiem lat 90. rozpoczął się nowy etap w rozwoju kolekcji przyrodniczych Muzeum Górnośląskiego. Kolekcje zaczęto wzbogacać o zbiory pochodzące z zagranicy, m.in. o kolekcje entomologiczne i ornitologiczne z Borneo, Madagaskaru, Tanzanii i Sumatry. W latach późniejszych rozpoczęto, przy współpracy z entomologami zrzeszonymi w Śląskim Towarzystwie Entomologicznym, planowe badania w rejonie Basenu Morza Śródziemnego. W latach 2000-2006 zebrano i zdeponowano w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu ponad 60 000 okazów entomofauny. Organizowane we współpracy z krajowymi i zagranicznymi podmiotami naukowymi ekspedycje naukowo badawcze na Nową Kaledonię, do Namibii, Rosji czy Gruzji również dostarczyły kolejnych materiałów. Rozwój współczesnych nauk biologicznych wpłynął również na formę gromadzenia części artefaktów przyrodniczych. W 2016 r. powołano do życia „Bank DNA” zwierząt zagrożonych wyginięciem, czy szczególnie narażonych na negatywny wpływ działalności człowieka. Obecnie, biorąc pod uwagę również nowe typy kolekcji, Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, podczas swej ponad 110 letniej historii, zgromadziło zbiory liczące ponad milion eksponatów przyrodniczych. Podejmując temat zbiorów Działu Przyrody nie sposób nie wspomnieć o bogatym księgozbiorze przyrodniczym, powstałym na bazie scalonych po wojnie księgozbiorów muzeów z Bytomia i Katowic. W 1962 r. powołano pierwszą serię wydawniczą: Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Przyroda, która pozwoliła na regularne pozyskiwanie tytułów w drodze wymiany międzybibliotecznej. Od 1990 r. uruchomiono drugą serię wydawniczą Annals of the Upper Silesian Museum in Bytom, Entomology i w 1994 r. kolejną: Monographs of the Upper Silesian Museum. W 2016 r. Muzeum zostało współwydawcą Acta Entomologica Silesiana, tytułu wydawanego wcześniej przez Śląskie Towarzystwo Entomologiczne oraz czasopisma Ptaki Śląska. Jednym z priorytetowych kierunków działalności Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu jest również cyfryzacja i digitalizacja kolekcji. W ramach obecnie realizowanego projektu: Integracja i mobilizacja danych o różnorodności biologicznej Eukaryota w zasobach polskich instytucji naukowych (IMBIO), cyfryzacji i digitalizacji poddanych jest ponad 380 000 obiektów.

LITERATURA

- BIELEWICZ M., 1962. *Dział Przyrody*. [W:] *Muzea na Górnym Śląsku w XIX i XX wieku*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Historia 1, 145-162.
- BIELEWICZ M., 1973. *Zbiory entomologiczne w muzeach polskich*. Pol. J. Entomol. 43, 579-588.
- BIELEWICZ M., 1978. *Dział Przyrody*. [W:] *Muzeum Górnośląskie w latach 1927-1977*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Historia 3, 77-94.
- BOROWIEC L., 1992. *The leaf-beetles in the collection of Wojciech Mączyński (1860-1911) (Coleoptera: Chrysomelidae)*. Ann. Upper Silesian Museum in Bytom, Entomology 3, 3-29.
- Cempulik P., 1987. *Zbiór ornitologiczny Muzeum Górnośląskiego*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, Przyroda 11, 5-37.
- DOBOSZ R., 2011. *Geneza, rozwój i znaczenie zbiorów przyrodniczych*. [W:] *Muzeum Górnośląskie w Bytomiu. 100 lat dziejów*. DOBKOWSKI M., DRABINA J. (red.). Wydawnictwo Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, 243-276.
- DRON M., 2011. *Muzeum Śląskie i Muzeum Górnośląskie w Bytomiu 1945-1991*. [W:] *Muzeum Górnośląskie w Bytomiu. 100 lat dziejów*. DOBKOWSKI M., DRABINA J. (red.). Wydawnictwo Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, 45-66.
- DUTKA H., 1984. *Muzeum Górnośląskie*. [W:] *Zbiory zoologiczne w polskich instytucjach państwowych*. Razowski J. (red.). Przegl. Zool. 28, 307-311.
- GONZÁLEZ J. M., DOMAGAŁA P., LARYSZ A., 2013. *The Giant Butterfly-Moths (Lepidoptera Castniidae) of the Upper Silesian Museum (Muzeum Górnośląskie) in Bytom, Poland, with notes on the history of the Museum*. Biodivers. J. 4, 219-228.
- HADAŚ T. B., 1999. *Powstanie i działalność Śląskiego Towarzystwa Entomologicznego w latach 1992-1997*. Acta Entomol. Silesiana 5-6, 55-64.
- IWAN D., SZYMROSZCZYK P., 2011. *Tajemnica zbioru entomologicznego Wojciecha Mączyńskiego*. [W:] *Wisła jako warsztat badawczy biologów*. MATYJASIAK P., ROMANOWSKI J. (red.). Wydawnictwo UKSW Warszawa, 13-40.
- KRÓLIK R., 2008. *Ciidae (Coleoptera) w kolekcji Wojciecha Mączyńskiego*. Acta Entomol. Silesiana 16, 29-34.
- LIU X.-Y., DOBOSZ R., 2019. *Asian Megaloptera in the Upper Silesian Museum Collection, Poland, with description of a new species of Protohermes van der Weele (Corydalidae: Corydalinae) from Vietnam*. Zootaxa 4544, 178-188.
- MAX A., 2017. *Biotechnologia rozrodu w ratowaniu zagrożonych gatunków zwierząt*. Życie Weterynaryjne 92, 105-108.
- NADOLSKI P., 2011. *Górnośląskie Muzeum Krajowe w Bytomiu 1932-1945*. [W:] *Muzeum Górnośląskie w Bytomiu. 100 lat dziejów*. DOBKOWSKI M., DRABINA J. (red.). Wydawnictwo Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu, 31-44.
- PAWŁOWSKI J., 1998. *Szkic dziejów muzealnictwa przyrodniczego w Polsce*. Polska Fundacja Ochrony Przyrody „Pro Natura”, Kraków.
- RAZOWSKI J., 1983. *Stan zbiorów zoologicznych w Polsce*. Przegl. Zool. 27, 367-369.
- RAZOWSKI J., 1984. *Stan zbiorów zoologicznych w Polsce*. Przegl. Zool. 28, 291-295.
- SAWKIEWICZ L., ŻAK M., 1966. *Ważki Śląska*. Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu Przyroda 3, 73-132.
- SMRECZYŃSKI S., 1932. *Zbiór ryjkowców s.p. Wojciecha Mączyńskiego*. Sprawozdania Komisji Fizjograficznej 65, 1-24.
- STOBIECKI S., 1939. *Chrząszcze (Coleoptera) s.p. Wojciecha Mączyńskiego w zbiorach entomologicznych Śląskiego Muzeum Przyrodniczego w*

- Katowicach. Kózki (Cerambycidae). Sprawozdania Komisji Fizjograficznej 72, 263-268.
- SCHULZE-HAGEN K., 1997. *Otto Natorp und seine Vogelsammlung: Schicksal und Hintergründe*. Mauritiana 16, 351-379.
- SENDEK A., 1977. *Zielnik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu*. Wiad. Botan. 21, 61-64.
- SZUJECKI A., 1968. *Wstęp do znajomości kusakowatych (Staphylinidae, Col.) Niziny Mazowieckiej na podstawie zbioru W. Mączyńskiego*. Pol. J. Entomol. 38, 693-752.
- WĘCEK K., HARTMANN S., PALJMANS J. L. A., TARON U., XENIKOUDAKIS G., CAHILL J. A., HEINTZMAN P. D., SHAPIRO B., BARYSHNIKOV G., BUNEVICH A. N., CREES J. J., DOBOSZ R., MANASERIAN N., OKARMA H., TOKARSKA M., TURVEY S. T., WÓJCIK J. M., ŻYLA W., SZYMURA J. M., HOFREITER M., BARLOW A., 2016a. *Complex admixture preceded and followed the extinction of wisent in the wild*. Mol. Biol. Evol. 2016, 1-15.
- WĘCEK K., HARTMANN S., PALJMANS J. L. A., TARON U., XENIKOUDAKIS G., CAHILL J. A., HEINTZMAN P. D., SHAPIRO B., BARYSHNIKOV G., BUNEVICH A. N., CREES J. J., DOBOSZ R., MANASERIAN N., OKARMA H., TOKARSKA M., TURVEY S. T., WÓJCIK J. M., ŻYLA W., SZYMURA J. M., HOFREITER M., BARLOW A., 2016b. *Complex admixture preceded and followed the extinction of wisent in the wild*. Mol. Biol. Evol. (Suppl.) 2016, 1-20.

KOSMOS Vol. 70, 2, 215–227, 2021

ROLAND DOBOSZ, WALDEMAR ŻYLA

Department of Natural History, Upper Silesian Museum in Bytom, 2 Jan III Sobieski Sq., 41-902 Bytom, e-mail: dobosz@muzeum.bytom.pl, w.zyla@muzeum.bytom.pl

THE COLLECTIONS OF THE DEPARTMENT OF NATURAL HISTORY OF THE UPPER SILESIAN MUSEUM – PAST, PRESENT, FUTURE

Summary

The beginnings of the contemporary Upper Silesian Museum in Bytom date back to the year 1910, when a group of Bytom social activists and history lovers founded the Bytom Historical and Museum Society (Beuthener Geschichts- und Museumsverein). The official opening of the new seat at the present address Plac Jana III Sobieskiego, which is still used today, took place on October 24, 1932. At that time, the museum's official name was Oberschlesisches Landesmuseum. The core of the natural history collections of the present Upper Silesian Museum in Bytom was based mainly on the collections of the Oberschlesisches Landesmuseum Beuthen and the collections of the Silesian Museum in Katowice, which was demolished in 1939 (at the beginning of the second world war). They were transported to Bytom and treated as separate collections. After the end of hostilities, also the seat of the Silesian Museum was moved to Bytom. The museum employees and collaborators of the Katowice museum, who survived the war, also found their way here. Among many others, the historical collections of Eberhard Drescher, Hans Nowotny, Franz Kirsch and Sergiusz von Toll as well as the collection of beetles by Wojciech Mączyński deserve special attention. At the beginning of the 1990s, a new stage began in the development of the natural history collections of the Upper Silesian Museum. The collections began to be enriched with collections from abroad, such as entomological and ornithological collections from Borneo, Madagascar, Tanzania and Sumatra. In later years, in cooperation with entomologists from the Silesian Entomological Society, planned studies in the Mediterranean Basin were started. In the years 2000-2006, over 60,000 specimens of entomofauna were collected and deposited at the Upper Silesian Museum in Bytom. Scientific and research expeditions to New Caledonia, Namibia, Russia and Georgia, organized in cooperation with domestic and foreign scientific entities, also provided further materials. The development of modern biological sciences will also be influenced by the form of collecting some natural artifacts. In 2016, the "DNA Bank" of animals threatened with extinction or particularly vulnerable to the negative impact of human activity was established. Currently, taking into account also new types of collections, the Upper Silesian Museum in Bytom, during its over 110-year history, has accumulated over a million natural exhibits. When discussing the collection of the Nature Department, it is impossible not to mention the rich nature book collection, created on the basis of the book collections of museums in Bytom and Katowice, merged after the war. In 1962, the first publishing series was established: the Yearbook of the Upper Silesian Museum in Bytom, Nature, which allowed for regular acquisition of titles through interlibrary exchange. In 1990, the second publishing series, Annals of the Upper Silesian Museum in Bytom, Entomology, was launched, and in 1994 another: Monographs of the Upper Silesian Museum. In 2016, the Museum became a co-publisher of Acta Entomologica Silesiana, a title previously published by the Silesian Entomological Society and the journal Ptaki Śląska. One of the priority activities of the Upper Silesian Museum in Bytom is also the digitization of the collection. As part of the currently implemented project: Integration and mobilization of data on the biotic diversity of Eukaryota in the resources of Polish scientific institutions (IMBIO), over 380,000 objects are being digitized.

Key words: digitization, DNA Bank, history, museum collections, natural heritage, new methods, scientific publishing series